

‘षट्द्रव्य में पुद्गल द्रव्य’

महासतीजी श्री धर्मशीलाजी M. A. साहित्यरत्न ph. D.

जैन दर्शनमें षट्द्रव्य, सात तत्त्व और नव पदार्थ माने गये हैं। जीव, पुद्गल, धर्म, अधर्म, आकाश, काल ये षट्द्रव्य हैं और जीव, अजीव, आस्त्रव, बंध, संवर, निर्जरा तथा मोक्ष यह सात तत्त्व हैं। इन सात तत्त्वोंमें पुण्य और पाप का समावेश करनेसे नवपदार्थ बन जाते हैं। इन्हीं नव का अंतरभाव जैन दर्शन के षट्द्रव्यमें किया जा सकता है। पृथ्वी, अप, तैज, वायु इन चार द्रव्यों का समावेश पुद्गल द्रव्योंमें होता है।

षट्द्रव्य, सात तत्त्व और नवपदार्थमें मुख्य दो तत्त्व हैं। जीव और अजीव। इन्हीं के वियोग और संयोगसे सब तत्त्वों की रचना होती है। जीव का प्रतिपक्षी अजीव है। जीव चेतनवान्, ज्ञान-दर्शन युक्त है तो अजीव अचेतन है। जीव और अजीव के अनेक भेद-प्रभेद हैं। परंतु हमें सिर्फ अजीव के प्रकारों में से पुद्गल-प्रकार पर विचार करना है।

अजीव के पांच प्रकार हैं। (१) पुद्गल (Matter of energy), (२) धर्म (Medium of motion for soul and matter), (३) अधर्म (Medium of rest), (४) आकाश (Space) और (५) काल (Time)।

इन पांचों को रूपी और अरूपीके अंतर्गत समाविष्ट किया जाता है। पुद्गल रूपी हैं और धर्म, अधर्म आकाश और काल अरूपी हैं। रूपी को मूर्ति और अरूपी को अमूर्ति कहते हैं।

छः द्रव्य में सबसे अधिक महत्वपूर्ण द्रव्य पद्गल और जीव हैं। अब पुद्गल पर ही कुछ विचार करेंगे।

पुद्गल शब्द जैन दर्शन का पारिभाषिक शब्द है। विज्ञान जिसे (Matter) कहता है, न्याय वैशेषिक जिसे भौतिकतत्व कहते हैं, उसे ही जैन दर्शन ने पुद्गल कहा है।

जो वर्ण, गंध, रस और स्पर्श से युक्त है वह पुद्गल है। पुद्गल की व्याख्या उमास्वातिने तत्त्वार्थ-सूत्र में अ. ५ सू. २३ में इसी प्रकार की है।

‘स्पर्शरसगंधवर्णवन्तः पुद्गलाः’

कुंदकुंदाचार्यने भी प्रवचन सार अ. २. गा. ४० में भी यही बात कही है। “वर्णरसगंधस्पर्शा विद्यन्ते पुद्गलस्य सूक्ष्मत्वात्। पृथिवीपर्यन्तस्य च शब्दः स पुद्गलश्चित्रः ॥४०॥”

बौद्ध साहित्य में ‘पुद्गल’ शब्द ‘आलयविज्ञान’ ‘चेतनासंतति’ के अर्थ में प्रयुक्त हुआ है। पुद्गल परमाणु अनंत है। पुद्गल द्रव्य का शुद्ध स्वरूप परमाणु है। जिसका विभाजन नहीं होता उसे परमाणु कहते हैं। परमाणु शाश्वत है, नित्य है, ध्रुव है।

जैन परिभाषा अनुसार अच्छेद्य, अभेद्य, अग्राह्य, अदाह्य और अविभागी पुद्गल को परमाणु कहते हैं। तत्त्वार्थाविगम सूत्रमें उमास्वातिने पुद्गल के २ प्रकार कहे हैं।

“अणवः स्कन्धाश्च” अ. ५, सू. २५

पुद्गल अणु (Atomic) और स्कंध (Compound) रूप से दो प्रकार हैं। अणु अत्यंत सूक्ष्म होने से उनका उपयोग नहीं किया जा सकता। जो पुद्गल द्रव्य कारणरूप है, कार्यरूप नहीं वह अंत्य द्रव्य है। वही परमाणु है। उसका दूसरा विभाग नहीं होता है। उसका आदि, मध्य और अंत नहीं होता है। ऐसे अविभागी पुद्गल परमाणु को ‘अणु कहते हैं।

पुद्गल द्रव्य का दूसरा प्रकार स्कंध है। दो अणुओं से स्कंध बनता है। दो-तीन संख्याता असंख्याता और अनंत परमाणुके पिंड को (समूह को) भी स्कंध कहते हैं। द्वयणुक आदि स्कंधों का विश्लेषण (Analysis) करने पर अणु आदि उत्पन्न होते हैं। अणु आदिके समूह (Synthesis) से द्वयणुक आदि होते हैं। कभी-कभी स्कंध की उत्पत्ति विश्लेषण और संघात दोनों के प्रयोगसे होती है।

અણુ ઔર સ્કંધ યે દોનોં હી પુદ્ગલોંકી વિશેષ અવસ્થાઓંકે નામ હૈને। દ્વયણુકાદિ સ્કંધોંકા વિશ્લેષણ કરનેપર અંત મેં પુદ્ગલોં કી અણુ અવસ્થામાં પહુંચતે હૈને। અણુઓંકો મિલાને પર પુદ્ગલોંકી સ્કંધ અવસ્થામાં પહુંચતે હૈને।

પુદ્ગલ વહુ હૈ જિસમે પૂરણ ઔર ગલન યે દોનોં સંભવ હૈને। ઇસીલિએ એક દૂસરે સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, ગુણયુક્ત સ્કંધસે મિલતા હૈ વહ પૂરણ હૈને। એક સ્કંધ સે કુછ સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, ગુણોમાં યુક્ત પરમાણુ વિચ્છિન્ન હોતે હૈને વહ ગલન હૈ।

“પૂર્યન્તિ ગલન્તીતી પુદ્ગલા:” પૂરણ ઔર ગલનક્રિયા જિસમે હૈ વહ પુદ્ગલ હૈને। (માધવાચાર્ય—સર્વ દર્શન સંગ્રહ)

પુદ્ગલ મેં સ્પર્શ, રસ, ગંધ ઔર વર્ણ યે ચારોં હી ગુણ એક સાથ રહતે હૈને। ઇન ચારોંમાં સે કિસીમાં એક, કિસીમાં દો, કિસીમાં તીન એસા નહીં હો સકતા। યહ બાત સત્ય હૈ કે, કિસીમાં એક ગુણ કી પ્રમુખતા હોતી હૈ જિસસે વહ ઇન્દ્રિયગોચર હો જાતા હૈ ઔર દૂસરે ગુણ ગૌળ હોતે હૈને જિસસે ઇન્દ્રિયગોચર નહીં હોને સે હમ કિસી ગુણકા અભાવ નહીં માન સકતે।

આજકે વૈજ્ઞાનિક હાયડ્રોજન ઔર નાયટ્રોજન કો વર્ણ, ગંધ ઔર રસહીન માનતે હૈને। યહ કથન ગૌણતા કો લેકર હૈ। દૂસરી દૃષ્ટિ સે ઇન ગુણોનો સિદ્ધ કર સકતે હૈને। જૈસે ‘અમોનિયા’ એકાંશ હાયડ્રોજન ઔર તીન અંશ નાયટ્રોજન રહતા હૈ। અમોનિયામાં ગંધ ઔર રસ યે દો ગુણ હૈને। ઇન દોનો ગુણોની નવીન ઉત્પત્તિ નહીં માનતે ક્યોંકિ યહ સિદ્ધ હૈ કે અસત્ત કી કભી ભી ઉત્પત્તિ નહીં હો સકતી ઔર સત્ત કભી ભી નાશ નહીં હો સકતા ઇસલિએ જો ગુણ અણુ મેં હોતા હૈ વહી સ્કંધ મેં આતા હૈ। હાયડ્રોજન ઔર નાયટ્રોજનને અંશ સે અમોનિયા નિર્મિત હુએ હૈ। ઇસલિએ રસ ઔર ગંધ જો અમોનિયાની ગુણ હૈને વે ગુણ ઉસ અંશમાં અવશ્ય હી હોને ચાહિએ। જો ગુણ ગુણ થે વે પ્રકટ હુએ હૈને। પુદ્ગલમેં ચારો ગુણ રહતે હૈને। ચાહે વે પ્રકટ હો યા અપ્રકટ હો। પુદ્ગલ તિન્હોં કાલોમાં રહતા હૈ ઇસલિએ સત્ત હૈ। ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌદ્ય યુક્ત હૈ।

જૈન દૃષ્ટિસે કિતનેહી પુદ્ગલ સ્કંધ સંખ્યાત પ્રદેશોંકે, કિતનેહી અસંખ્યાત પ્રદેશોંકે ઔર કિતને હી અનંત પ્રદેશોંકે હોતે હૈને। સબસે બડા સ્કંધ અનંત પ્રદેશી હોતા હૈ ઔર સબસે લઘુ સ્કંધ દ્વિપ્રદેશી હોતા હૈ। અનંત પ્રદેશી સ્કંધ એક આકાશ પ્રદેશમાં ભી સમા સકતા હૈ। ઔર વહી સ્કંધ સંપૂર્ણ લોક મેં ભી વ્યાપ્ત હો સકતા હૈ। પુદ્ગલ પરમાણુ લોક મેં સભી જગહ હૈ। (ઉત્તરાધ્યયન અ. ૩૬-ગા. ૧૧) કાગજ કે ઢેર કો આગ લગને પર કાગજ નાણ હો જાને હૈને ઔર રાખ ઉત્પન્ન હોતી હૈ। પરંતુ ઇસ ઉત્પત્તિ ઔર વિનાશમાં અથવા કાગજકી પર્યાયોને કે નાશ ઔર રાખ કી પર્યાયોને કે ઉત્પત્તિમાં પરમાણુ અપને રૂપમે વિદ્યમાન હૈ। પર્યાયેં બદલ ગઈ, નામ ઔર રૂપ-રંગ બદલ ગયા પરંતુ પરમાણુ મેં અન્તર નહીં આયા। ઇસલિએ પુદ્ગલ દ્વારા પરમાણુ કે શુદ્ધ રૂપ મેં સદા સર્વદા બના રહતો હૈ। પરમાણુ શબ્દ રહિત હૈ। શબ્દ કી ઉત્પત્તિ દો પુદ્ગલ સ્કંધોને કે સંદર્ભ સે હોતી હૈ। પરમાણુ સ્કંધ સે રહિત હૈ। ઇસલિએ વહ શબ્દ સે ભી રહિત હૈ। વહ એક હૈ તો ભી મૂર્તિ હૈને ક્યોંકિ ઉસમે વર્ણ, ગંધ, રસ સ્પર્શ હૈને। યે ચારો ગુણ ઉસકે એક પ્રદેશમાં રહતે હૈને। ઇસલિએ પરમાણુ મૂર્ત હૈ, સાકાર હૈ। પુદ્ગલ સ્કંધોનો નિર્માણ પરમાણુઓંકે સમૂહ સે હોતા હૈ। યદિ પરમાણુ મૂર્ત નહીં હોણ તો ઉસસે વને હુએ પુદ્ગલ સ્કંધ ભી મૂર્ત નહીં હો સકતે ક્યોંકિ અમૂર્ત દ્વારા મૂર્તદ્વારા નહીં બના સકતા ઔર મૂર્ત અમૂર્ત કે રૂપમાં પરિણમન નહીં હો સકતા ક્યોંકિ એક દ્વારા અપને સ્વભાવ કો છોડકર પરભાવરૂપ દૂસરે દ્વારા પરિણત નહીં હો સકતા।

દ્રવ્યસંગ્રહમે આચાર્ય નેમોચન્દ્રને લિખા હૈ કે “પુદ્ગલ એક અવિભાગ પરિચ્છેદ પરમાણુ આકાશને એક પ્રદેશકો ઘેરતા હૈ। ઉસી પ્રદેશમાં અનંતાનંત પુદ્ગલ પરમાણુ ભી સ્થિત હો સકતે હૈને।”

પરમાણુ કે બિભાગ નહીં હોતે, હિસ્સે નહીં હોને, પરમાણુ પરસ્પર જુડ સકતે હૈને ઔર પૃથક્ ભી હો સકતે હૈને। કિન્તુ ઉસકા અંતિમ અંશ અખંડ હૈ। પરમાણુ શાશ્વત, પરિણામી, નિત્ય, સ્કંધકર્તા ઔર ભેતા ભી હૈ। પરમાણુ કારણ રૂપ હૈ, કાર્યરૂપ નહીં। વહ અંતિમ દ્રવ્ય હૈને। પરમાણુ પુદ્ગલ કા એક વિભાગ હૈ।

પુદ્ગલ સ્કંધોનો સ્થિતિ ન્યૂન સે ન્યૂન એક સમય ઔર અધિક સે અધિક અસંખ્યાત કાલ હૈ। (ભગવતી સૂ. ૫/૭) “સ્કંધ ઔર પરમાણુ સંતતિ કો દૃષ્ટિ સે અતાદિ અનંત હૈ ઔર સ્થિતિકી દૃષ્ટિસે સાદિ-સાન્ત હૈ।” (ઉત્તરાધ્યયન ૩૬/૧૩)

जૈન દાર્શનિકોને પ્રફૂલ્ષિતી ઔર ઊર્જાકો પુદ્ગલ પર્યાય માના હૈ। વિજ્ઞાન યહી માનતા હૈ કી, છાપા, તમ શબ્દ આદિ પુદ્ગલને પર્યાય હૈનું। અંધકાર ઔર પ્રકાશ કા લક્ષણ અભાવાત્મક ન માનકર દૃષ્ટિ દેશ, પ્રતિબંધકારક ઔર વિરોધી માના હૈ। આધુનિક વિજ્ઞાન ભી પ્રકાશને અભાવ રૂપ કો અંધકાર નહીં માનતા। અંધકાર પુદ્ગલ કી પર્યાય હૈ। પ્રકાશ પુદ્ગલ સે પૃથક્ ઉસકા અસ્તિત્વ હૈ। છાયા પુદ્ગલ કી હી એક પર્યાય હૈ। પ્રકાશ કા નિમિત્ત પાકર છાયા હોતી હૈ। પ્રણાશ કો આત્મ ઔર ઉદ્યોત કે રૂપમે દો ભાગોમેં વિભક્ત કિયા હૈ। સૂર્યકા ચમચમાતા ઉદ્ઘ પ્રકાશ “આત્મ” હૈ। ઔર વંદ્રમા, જુગનું આદિ કા શીત પ્રકાશ “ઉદ્યોત” હૈ। શબ્દ ભી પૌદ્ગલિક હૈ।

હમ કો જિતને ભી પદાર્થ નેત્રોંસે દિખતે હૈનું, સ્પર્શ હોતે હૈનું, ચખનેમેં આતે હૈનું ઔર સુનાઈ દેતે હૈનું, વે સવ પુદ્ગલ પદાર્થ હૈ। શુદ્ધ પુદ્ગલ પરમાણુ તો અતિસૂક્ષ્મ હોને સે ઇન્દ્રિયગોचર હોતા હી હૈ। પરંતુ પુદ્ગલ સ્કન્ધોમેં ભી બહુત સ્કન્ધ એસે સૂક્ષ્મ હોને હૈનું જો નેત્ર ઔર ઇન્દ્રિયદ્વારા જાનનેમેં નહીં આતે ઔર બહુતસે સ્કન્ધ સ્થૂલ હોતે હૈનું જો કિ ઇન્દ્રિયસે જાને જાતે હૈનું। ઉન ઇન્દ્રિયગોચર સ્કન્ધોમેં ભી દો પ્રકાર હૈ। ૧) કુછ સ્કન્ધ અન્ન, ફળ આદિ તો એસે હૈનું, જો જોમ, નેત્ર, નાક, કાન ઔર સ્પર્શ ઉન પાંચો ઇન્દ્રિયો દ્વારા છૂને, ચખને, સૂધને, સુનને ઔર દિખને મેં આતે હૈનું। ૨) પરંતુ વાયુ આદિ એસે સ્કન્ધ હોને હૈનું જો દિવાઈ નહીં દેતે પરંતુ છુનેમેં આતે હૈ। શબ્દરૂપ પુદ્ગલસ્કન્ધ એસે હોતે હૈનું, જો સુનને મેં આતે હૈનું, જિનકા સ્પર્શ, રૂપ ઇન્દ્રિયો પર આધાત હોતા હૈ પરંતુ અંખોં સે દિવાઈ નહીં દેતે। પ્રણાશ ઔર અંબનારણ પુદ્ગલસ્કન્ધ અંખોં સે દિવાઈ દેતે હૈનું પરંતુ નાક, કાન, જીમ ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયદ્વારા નહીં જાને જાતે। ધૂપ ઔર ચાંદનોહર પરિણત હોને વાલે પુદ્ગલ સ્કન્ધ, શીત, ગર્ભ રૂપસે છૂનેમેં તથા દેખને મેં આતે હૈનું પરંતુ ઉનકો પકડકર વ તો સ્થાનાંતર કિયા જા સકતા હૈ ઔર ન અન્ય ઇન્દ્રિયોં ઉનકો જાન સકતો હૈ।

ઇસ તરફ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનેક પ્રકારકા હૈ। પુદ્ગલ દ્રવ્યને વિવિધ પ્રકારકે પરિગમન વિવિધ પ્રકારકે નિમિત્ત કારણો દ્વારા હુઅ કરતે હૈનું। આંકિસજન ઔર હાયડ્રોજન ગેસોને પાની બન જાતા હૈ। પાની કો અતિ ઠંડી વાયુકા યા અમોનિયા ગેસ કા નિમિત્ત મિલ જાનેસે બંધ બન જાતા હૈ। અભિન કી તથા સૂર્ય કિરણોંની ગર્મી કે નિમિત્તસે પાની ભાપ બન જાતા હૈ। ભાપસે બાદલ બન જાતે હૈ। પાર્થિવ લકડી તથા સોના, ચાંદી, લોહ આદિ પાર્થિવ ધાતુએં અભિનને નિમિત્તસે જલકર રાખ હો જાતી હૈ। સમસ્ત ધાતુએં પિઘલફર અન્ય આકાર પ્રકારોમેં પરિગત હોતી હૈનું। ઇસમેં ભી અભિન નિમિત્ત કારણ હોતી હૈ। ઇસ તરફ પુદ્ગલ દ્રવ્યને વિવિધ પ્રકારકે પરિગમન મેં વિવિધ પ્રકારકે નિમિત્ત કારણ સહાયક હોતે હૈનું।

“કર્ય દ્વારા પુદ્ગલ કા લક્ષણ”

શરીર, વાણી, મન, નિઃશ્વાસ, ઉચ્છ્વાસ, સુખ, દુખ, જીવન, મરણ યહ પુદ્ગલને ઉત્તાપક કાર્ય હૈનું। ઉમાસ્વાતિને ‘તત્ત્વાર્થાધિગમ’ સૂત્ર મેં યહીં બાત કહી હૈ।

‘શરીરવાડ્મન: પ્રાણાપાના: પુદ્ગલાનામ् ।’ ૧૯। ‘સુખ દુખ જીવિત મરણોપગ્રહાશ્ર ।’ ૨૦। અ. ૫ સૂ. ૧૯। ૨૦

આંખોં સે જો જો દિખતા હૈ વહી સવ પુદ્ગલ દ્રવ્ય હૈ। પૃથ્વી, પાની, વાયુ, અભિન, વતસ્પતિ ઇત્યાદિ કા શરીર, ભોગોપભોગો કે સવ સાધન પુદ્ગલ કે વને હૈનું। કહેને કા મતલબ ઇન્દ્રિય ગ્રાહ્ય જિતને ભી પદાર્થ હૈનું વે સવ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શયુક્ત હોને સે મૂર્ત હૈનું, રૂપી હૈનું। પૌદ્ગલિક હૈ।

લોકાકાશકે જિતને ભાગ કો એક પરમાણુ અવગાહિત કરતા હૈ ઉતને ભાગ કો ‘પ્રદેશ’ કહા જાતા હૈ। કિન્તુ પુદ્ગલ કી સ્વાભાવિક અવગાહન—સંકોચ-જાકિત કે કારણ લોકાકાશ કે એક પ્રદેશમે ‘અનત્ત-પ્રદેશોં’ (અનત્ત પરમાણુઓંસે બના હુઅ) સ્કન્ધ ઠહર સકતા હૈ। સમગ્ર લોકાકાશમે (જો કિ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક હૈ) અનંતાનાંત પ્રદેશી સ્કન્ધ વિવ્યાપન હૈનું। ઇસ પ્રકાર દ્રવ્ય સંખ્યા કી દૃષ્ટિસે પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંત હૈનું, ક્ષેત્ર કી દૃષ્ટિસે સ્ત્રતંત્ર પરમાણુ એક પ્રદેશકા અવગાહન કરતા હૈ ઔર સ્વતંત્ર સ્કન્ધ એક સે લેકેર અસંખ્યાત પ્રદેશોંકા અવગાહન કરતા હૈ તથા સમગ્ર પુદ્ગલ દ્રવ્ય સમસ્ત લોક મેં વ્યાપ્ત હૈ। કાલ કી દૃષ્ટિસે અનાદિ અનંત હૈ। સ્વરૂપ કી દૃષ્ટિસે વર્ણ-સ્પર્શ આદિ ગુણોંસે યુક્ત મૂર્ત હૈ। પુદ્ગલ કે બીસ ગુણ હૈ।

સ્પર્શ-શીત, ઉણ, રૂક્ષ, સ્નિગ્ધ, લઘુ, ગુરુ, મૃદુ ઔર કર્કશ।

રસ—આમલ, મધુર, કટુ, કષાય ઔર તિક્ત ।

ગંધ—સુગંધ ઔર દુર્ગંધ ।

વર્ણ—કૃષ્ણ, નીલ, રક્ત, પીત ઔર શ્વેત ।

જૈન સાહિત્યમें પુદ્ગલ ઔર પરમાણુને સ્ત્રોમુખ ઔર કાર્ય કા સૂક્ષ્મ સે સૂક્ષ્મ વિવેચન હૈ । જૈન દર્શન કે પરમાણુ સિદ્ધાંતકી સચાઈ સે પ્રભાવિત હોકર Dr. G. S. Mallinathan લિખતે હૈ કી “A student of science if reads the Jain treatment of matter will be surprised to find many corresponding ideas.

અર્થાત् એક વિજ્ઞાન કા વિદ્યાર્થી જબ જૈન દર્શનકા પરમાણુ સિદ્ધાંત પઢતા હૈ તો વિજ્ઞાન ઔર જૈન દર્શનમેં આશ્રૂર્યજનક ક્ષમતા પાતા હૈ । પણ્ડિત માધવાચાર્ય કા કથન હૈ કી આધુનિક વિજ્ઞાન કે સર્વેત્રથમ જન્મદાતા ભગવાન મહાવોર થે ।

પરમાણુ પુદ્ગલ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ સહિત હોને સે રૂપી હૈ । પરંતુ દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતે । એસે અનંત પરમાણુ પુદ્ગલ એકત્રિત હોને સે સ્કંધ બનતા હૈ । વહ ભી કોઈ કોઈ દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતે હૈ । જૈસે કી ભાષા કા શબ્દ, ગંધ કે પુદ્ગલ, હવા કે પુદ્ગલ દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતે । પરન્તુ આજ કે વિજ્ઞાનને સિદ્ધ કર દિયા હૈ કી, વે પુદ્ગલ દૃષ્ટિગોચર નહીં હોતે તો ભી ટેલિવિઝન, રેડિଓ, વાયરલેસ, ટેલિફોન, ટેપેરેકાર્ડ, ટેલિપ્રિટ, ફોનોગ્રાફ કે રેકાર્ડ મેં શબ્દોં કો પકડકર સંપ્રાહીત કિયા જાતા હૈ ઔર વે શબ્દ સુનાઈ ભી દેતે હોય । વે રૂપી હૈને ઇસલિએ મશીન કી સહાયતા સે પકડે જાતે હોય । યહ જૈન દર્શનને અનેક વર્ષો પહ્લે સિદ્ધ કર દિયા હૈ । જૈન દર્શન કે તત્ત્વ કે વિજ્ઞાન કે સાથ મેં સિદ્ધ કિયા જાતા હૈ । અતઃ જૈન તત્ત્વ વિજ્ઞાન-સિદ્ધ હૈ ।

જૈન દર્શન કા ત્રિવિધ સાધના માર્ગ

—ડાં. સાગરમલ જૈન

જૈન દર્શન મેં મોક્ષ કી પ્રાપ્તિ કે લિયે ત્રિવિધ સાધના માર્ગ બતાયા ગયા હૈ । તત્ત્વાર્થ સૂત્ર મેં સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન ઔર સમ્યક્ ચારિત્ર કો મોક્ષ માર્ગ કહા ગયા હૈ ।^{*} ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર મેં સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્ ચારિત્ર ઔર સમ્યક્ તપ એસે ચતુર્વિધ મોક્ષમાર્ગ કા ભી વિધાન હૈ,² કિન્તુ જૈન આચાર્યોંને તપ કા અન્તર્ભાવ ચારિત્ર મેં કરકે ઇસ ત્રિવિધ સાધના માર્ગ કો હી માન્ય કિયા હૈ ।

ત્રિવિધ સાધના માર્ગ હી ક્યોં?

સમ્ભવતઃ યહ પ્રશ્ન હો સકતા હૈ કી ત્રિવિધ સાધના માર્ગ કા હી વિધાન ક્યોં કિયા ગયા હૈ? વસ્તુત: ત્રિવિધ સાધના માર્ગ કે વિધાન મેં જૈન આચાર્યોંની એક ગહન મનોવૈજ્ઞાનિક સૂચ રહી હુઈ હૈ । મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ સે માનવીય ચેતના કે તીન પહ્લું માને ગયે હોય । ૧ જ્ઞાન ૨ ભાવ ઔર ૩ સંકલ્પ । ચેતના કે ઇન તીનોં પદ્ધતોને વિકાસ કે લિએ ત્રિવિધ સાધના માર્ગ કે વિધાન કા પ્રાવધાન કિયા ગયા હૈ । ચેતના કે ભાવાત્મક પદ્ધતા સહી દિશા મેં નિયોજિત કરને કે લિયે સમ્યક્ દર્શન, જ્ઞાનાત્મક પદ્ધતા સહી દિશા મેં નિયોજન કે લિએ જ્ઞાન ઔર સંકલ્પાત્મક પદ્ધતા સહી દિશા મેં નિયોજન કે લિયે સમ્યક્ ચારિત્ર કા પ્રાવધાન કિયા ગયા હૈ ।

* વિક્રમ વિશ્વવિદ્યાલય કે જૈન દર્શન સાંબન્ધી સેમીનાર મેં પઠિત નિવન્ધ ।